

Лариса Ящук
аспірант НАДУ при Президентіві України

РОЛЬ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ГРОМАДИ В ОРГАНІЗАЦІЇ ПРОТИДІЇ СОЦІАЛЬНОМУ СИРІТСТВУ: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ

У статті розглянуто явище виникнення соціального сирітства та формування спільнотою інституту підтримки сиріт у межах обцинного простору. Показано, що початковий етап допомоги дітям-сиротам та попередження явища соціального сирітства у світі пов'язується з періодом середньовіччя (V–XVII ст.). З'ясовано, що поняття «сирота» було неоднорідним, ним охоплювались як діти-сироти, які втратили батьків, так і соціальні сироти, котрі через історичні традиції були вилучені з сім'ї й передані на виховання в інші родини. Окреслено роль громади XIV–XVIII ст. у житті українського села, де кожна громада була зобов'язана мати свій фонд убогих і сиріт, а при потребі громада шукала кошти з внутрішніх резервів та залучала для допомоги церкву. Представлено чотири основні форми (системи) допомоги та підтримки нужденних на українських землях у Литовський період. Згадано магістрати, які відігравали значну роль у будівництві та утриманні шпиталів і богаділень для нужденних (серед яких були діти-сироти), які значною мірою утримувались за рахунок приватних пожертвувань. Розглянуто період XIV – першої половини XVII ст., де сільські громади відігравали значну роль як органи місцевого самоврядування з профілактики бідності, допомоги нужденним та в боротьбі з проявами соціальної патології сирітства. Зазначено суспільну практику подолання й попередження проблеми соціального сирітства на початку XVII ст. – середині XIX ст.

Автор звертає увагу на консолідацію зусиль всіх зацікавлених органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, недержавних установ, організацій та громадськості для здійснення заходів щодо зміцнення сім'ї та профілактики соціального сирітства, захистом прав, свобод і законних інтересів дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Ключові слова: соціальне сирітство, попередження соціального сирітства, профілактика, соціальні сироти, територіальна громада, сільські громади, сім'я.

Larisa Yashchuk

THE ROLE OF TERRITORIAL COMMUNITY IN ORGANIZATION OF RESISTANCE TO THE SOCIAL ORPHANHOOD: HISTORICAL ASPECTS

The article deals with the fact of occurrence of the social orphanhood and the formation of the Institute for orphans support by the community within the community space. It is shown that the initial phase of assistance to orphans and the prevention of social orphanhood effects in the world associated with the Middle Ages (V–XVII cm.). It was found out that the concept of an orphan was heterogeneous, it covered as orphan children who lost their parents and also social orphans, who because of historical traditions were removed from the family and transferred for education to other families. It was outlined the role of community XIV–XVIII. in the Ukrainian village, where every community must have their own poor and orphans fund and, if necessary, the community was looking for money from internal resources and involved the church assistance. It was also presented four basic forms (systems) of assistance and support of needy in the Ukrainian lands in Lithuanian period. It was mentioned, magistrates who played an important role in the construction and maintenance of hospitals and almshouses for needy people, among whom were orphan children, which are largely were held from private donations. Considered the period XIV – the first half of the seventeenth century where village communities which played an important role as local self-government for the prevention of poverty, assistance to the needy and combating manifestations of social pathology orphanhood. It was noted public practice to overcome and prevent the problem social orphanhood in the early seventeenth century - the mid-nineteenth century. The author pays attention to consolidation of efforts of all interested executive authorities, local self-government bodies, non-governmental institutions, organizations and the public, to take measures to strengthen families and prevent social orphanhood, protection of the rights, freedoms and legal interests of orphaned children and children deprived of parental care.

Keywords: social orphanhood, the prevention of social orphanhood, prevention, social orphans, territorial community, village community, family.

Лариса Ящук

РОЛЬ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ОБЩИНИ В ОРГАНІЗАЦІЇ ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ СОЦІАЛЬНОГО СИРОТСТВА: ІСТОРИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

В статье выделен период возникновения социального сиротства и начало формирования института поддержки сирот в пределах своего рода, обцинного пространства. Показано, что начальный этап помощи детям-сиротам и предупреждение явления социального сиротства в мире связывается с периодом средневековья (V–XVII вв.). Выяснено, что понятие «сирота» было неоднородным, им охватывались как дети-сироты, потерявшие родителей, так и социальные сироты, которые через исторические традиции были изъяты из семьи и переданы на воспитание в другие семьи. Определена роль общины XIV–XVIII ст. в жизни украинского села, где каждая община была обязана иметь свой фонд нищих и сирот, при необходимости община искала средства из внутренних резервов и привлекала для помощи церкви. Представлены четыре основные формы (системы) помощи и поддержки нуждающихся на украинских землях в Литовский период. Упомянуты магистраты, игравшие значительную роль в строительстве и содержании госпиталей и богаделен для нуждающихся людей (среди них были дети-сироты), которые в значительной степени содержались за счет частных пожертвований. Рассмотрен период XIV – первой половины XVII века, где сельские общины играли значительную роль как органы местного самоуправления по профилактике бедности, помощи нуждающимся и в борьбе

с проявленнями соціальної патології сиротства. Отмечена общественная практика преодоления и предупреждения проблемы социального сиротства в начале XVII века – середине XIX века.

Автор обращает внимание на консолидацию усилий всех заинтересованных органов исполнительной власти, органов местного самоуправления, негосударственных учреждений, организаций и общественности, для осуществления мероприятий по укреплению семьи и профилактики социального сиротства, защите прав, свобод и законных интересов детей-сирот и детей, лишенных родительской опеки.

Ключевые слова: социальное сиротство, предупреждения социального сиротства, профилактика, социальные сироты, территориальная община, сельские общины, семья.

Функціональна неспроможність великої кількості громадян виховувати власних дітей є серйозною соціальною проблемою сучасного українського суспільства, адже ніхто і ніщо не замінить дитині повноцінну сім'ю, спілкування з батьками кожного дня, відчуття захищеності, самодостатності та усвідомлення того, що тебе люблять.

Наявність у суспільстві сиріт обумовлює існування явища сирітства, складовою частиною якого виступає соціальне сирітство. Науковий аналіз історії організації протидії соціальному сирітству на рівні територіальної громади є вкрай необхідним, адже подолання соціального сирітства в Україні потребує вироблення реальних шляхів його запобігання з огляду на досвід попередників із залученням територіальної громади.

Отже, дослідивши роль територіальної громади в організації протидії соціальному сирітству, є можливість використання досвіду подолання кризи та можливість уникнути багатьох помилок, що й зумовило вибір теми наукової статті.

Історичні аспекти, теоретико-методичні та науково-практичні основи проблеми профілактики дитячої безпритульності та бездоглядності були закладені в працях сучасних українських науковців: Г. М. Бевз [6], О. В. Вакулєнко [2], Л. Волинець [4], І. В. Пеши [13], Ю. І. Олифіренко [12]. Історичну ретроспективу становлення та розвитку вітчизняної суспільної практики щодо превенції і подолання соціального сирітства у 20-х – 30-х роках ХХ століття розкриває Л. В. Кальченко [8]. Історичні аспекти питання суспільної опіки дітей-сиріт представлені в науковому здобутку Л. Артюшкіної, С. Бадори, О. Вацеби, І. Галатир, П. Дашкевич, Т. Завгородньої, І. Комар, А. Полянничко, О. Парфьонової, Л. Рощиної, Б. Савчука, Б. Ступарика, Б. Трофим'яка, Л. Шологон та ін.

Як зазначає Л. В. Кальченко, [9, с. 88], проблема профілактики (превенції, попередження) соціального сирітства в історичній спадщині не розглянута як цілісний, самостійний та багатоаспектний процес. У суспільній історії його можна простежити лише епізодично та безпосередньо в контексті розвитку благодійницької й державної діяльності щодо соціальної допомоги нужденним і піклування про сиріт.

Проведені дослідження, які зачіпають окремі сторони соціального захисту дітей-сиріт, не дозволяють сформулювати теоретичну концепцію, скласти цілісне уявлення про процес та ефективні шляхи подолання і профілактики соціального сирітства на рівні територіальної громади. Саме тому в процесі історичного аналізу ми звернулися до джерел, які висвітлюють організацію протидії соціальному сирітству на рівні територіальної громади.

Мета статті – визначити роль територіальної громади та проаналізувати методи запобігання в організації протидії соціальному сирітству.

Завдання:

- проаналізувати період виникнення соціального сирітства;
- визначити роль громади у XIV–XVIII ст.;
- дослідити подолання й попередження проблеми соціального сирітства на початку XVII ст. – середині XIX ст.

У період докласового суспільства, як стверджують вчені, сирітства не було: дитина вважалася сином чи дочкою всього народу. Соціальне сирітство з'явилося тоді, коли дітей почали виховувати батьки.

Аналіз історико-соціальних досліджень показує, що початковий етап допомоги дітям-сиротам та попередження явища соціального сирітства у світі пов'язується із періодом середньовіччя (V–XVII ст.). До цього періоду історія людства характеризується достатньо негуманним ставленням до небажаних, незаконнороджених дітей, а з позицій сьогодення навіть жорстоким. Варто зазначити, що влада батьків над дітьми була визнана ще з часів язичництва і, як показує історія, у багатьох народів зафіксовані випадки, коли батьки покидали власних дітей і навіть вбивали їх (випадки інфанциду – дітовбивства) [1]. З часом, для того, щоб вирішити цю проблему, спільнота поступово почала формувати інститути підтримки сиріт у межах власного роду, общинного простору [10, с. 86].

У X–XIV ст. на Русі сиротами називали дітей бідних селян-общинників. Пізніше термін «сирота» було витіснено терміном «селяни» (у давніх актах і грамотах); у XVI–XVII ст. «сиротами» називали не лише селян, посадських людей, стрілецьких та солдатських дружин, а також дітей, які залишились без батьків. Тож є очевидним, що поняття сирітства було неоднорідним. Ним охоплювались як діти-сироти, які втратили батьків, так і соціальні сироти, котрі через історичні традиції були вилучені з сім'ї й передані на виховання в інші родини.

Громадське піклування про таких дітей-сиріт виникло на ранніх етапах розвитку Київської держави. На початку XII ст. в «Поученні князя Володимира Мономаха своїм дітям» ми знаходимо такі рядки: «Всього паче убогих не забувайте, але ємко могуте по силі корміте й подавайте сироті й вдовиці оправдайте самі, а не давайте сильним загубити людину». У 1586 році у статуті Львівської братської школи було зафіксовано, що «вчитель повинен і вчити, і любити дітей усіх однаково, як синів багатих, так і сиріт, убогих, і тих, які вулицями ходять, прохаючи на прожиток. Учити їх, хто скільки по силам учиться може ...» [17, с. 4].

У XIV–XVIII ст. важливу роль у житті українського села відігравала громада, станова організація селянства, що регулювала всі аспекти його життєдіяльності. Особливу турботу проявляла громада про сиріт. Таке ставлення зумовлювалося принципами християнської моралі. Кожне велике село мало сирітську раду і сирітського суддю, які через опікуна дбали про долю своїх

підопічних. У виборі опікуна для сироти вирішальна роль належала родині. Але не менш важливою була й громадська думка. Бралися до уваги не тільки ступінь родинного зв'язку між сиротою та опікуном, а й риси характеру останнього, його вік (не менше 25 років), ділові якості. Основним критерієм при цьому було його вміння вести господарство, бо від збереження й примноження спадщини дитини-сироти залежала її подальша доля. Якщо дитина-сирота не мала родичів, а серед чужих не знаходилося опікуна, то залишене батьками майно громада оцінювала й продавала. За відсотки від вирученої суми призначали опікуна, який доглядав дитину до повноліття. Кожна громада була зобов'язана мати свій фонд убогих і сиріт (хоча на практиці це траплялося не часто). При потребі громада шукала кошти з внутрішніх резервів (продаж власного майна, лісу, штрафи тощо), залучала для допомоги церкву [3, с. 19].

Про колективну допомогу дітям-сиротам з боку селянської общини повідомляв П. Алеппський, антіохійський мандрівник, який здійснив подорож до Москви через Україну: «У цій країні, тобто у козаків, є незліченна кількість сиріт, адже із часів появи гетьмана Богдана Хмельницького в ній не втихали війни. Тому протягом усього року вечорами, починаючи від заходу сонця, ходять сироти по всіх хатах, просять милостиню, співають хором гімн Пресвятій Діві так, що перехоплює подих; їхні голосні співи чути на великій відстані. Закінчивши співати, вони отримують милостиню грошима, хлібом, продуктами. Так вони підтримують своє існування, поки не закінчать школу. Ось причина того, що більшість з них освічені [1, с. 111]». Загалом, діяльність мандрівних учителів була формою опіки та виховання дітей-сиріт, що здійснювалися на громадському та індивідуальному рівні.

Аналіз історико-аналітичних джерел показує, що з початком Литовського періоду на українських землях були розповсюджені чотири основні форми (системи) допомоги та підтримки нужденних:

- 1) церковно-монастирська система;
- 2) світська (приватна) благодійність;
- 3) общинне опікування нужденними на селі;
- 4) державно-муніципальна система допомоги та взаємодопомоги.

Основні напрямки діяльності держави і суспільства у сфері допомоги були ті ж самі, що і в Західній Європі – профілактика бідності та боротьба з проявами соціальної патології [15, с. 117–118], серед яких – і явище соціального сирітства.

Говорячи про державно-муніципальну систему опікування, слід згадати про магістрати, що відігравали значну роль у будівництві та утриманні шпиталів і богаділень для нужденних людей, серед яких були діти-сироти, які значною мірою утримувались за рахунок приватних пожертвувань.

Крім муніципальної допомоги, на українських землях у XIV – першій половині XVII ст. соціальну допомогу сиротам надавали сільські громади. Їх допомога була дуже важливою, якщо врахувати, що у зазначений період більша частина українців мешкала в сільській місцевості. Сільські громади на українських землях відігравали значну роль як органи місцевого самоврядування з профілактики бідності, допомоги нужденним та в боротьбі з проявами соціальної патології сирітства. Сільська громада, зберігаючи певну спадкоємність із давньоруською громадою, відігравала роль станової організації селянства та регулювала всі аспекти його життєдіяльності. Ще з часів Київської Русі збереглося по-важне ставлення до старців і до дітей, серед основних

форм опікування якими були: почергове годування сиріт у сім'ях, віддача прийомним батькам, общинне опікування «вихованцем», котрий мав господарство від померлих батьків. У більшості сіл створювалися сирітські ради чи призначався сирітський суддя, які мали дбати про сиріт та вдів. У окремих громадах навіть створювався фонд убогих та сиріт, з якого виділялися кошти на допомогу нужденним. Не останнє слово громада мала й при призначенні опікунів для сиріт. Основним критерієм для визначення опікунства вважалися не лише родинні зв'язки, а й уміння вести господарство, щоб зберігати та примножувати спадок сиріт. Якщо на думку громади опікун не справлявся зі своїми обов'язками, сирітська рада порушувала питання про його заміну [5, с. 23].

Сільська громада також опікувалася освітою молодого покоління, несла відповідальність за дотримання моральних норм поведінки односельчан. Вона мала турбуватися, щоб батьки та опікуни посилали своїх дітей до школи і в церкву, а вчителі належно виконували свої обов'язки, щоб ночами люди не вешталися по селу, щоб були шановані неділі та свята. Штрафи за порушення цих приписів йшли до фонду убогих громади [11, с. 68].

У педагогічній думці профілактичний напрям, що стосується попередження соціального сирітства, зароджується XVIII ст. Він пов'язаний, насамперед, з науковою спадщиною Г. Сковороди. У притчі «Благородний Еродій» учений звертає увагу на «два головні батьківські обов'язки: благо народити і благо навчити. Коли ж хтось ні одну із цих заповідей не виконав, ні благо народив, ні благо навчив, той не є батьком дитини, а винуватець вічної погібелі. А якщо ж благо породив, але не навчив, то такий є пів-батьком... [16, с. 267]». Батьки, які не виховують своїх дітей, на думку Г. Сковороди, заслуговують покарання як з боку людей, громади, так і кари небесної. У такий спосіб він нагадує батькам про їхній обов'язок не тільки народити, а й виховати своїх дітей, зберегти їх здоров'я, сформувати відповідальність за своє майбутнє [16, с. 282].

Перший правовий документ в європейській правничій практиці, який виявив турботу про жінку і про матір, є «Руська Правда». Завдання охорони материнства безпосередньо сприяло запобіганню сирітства. Термін «печалуватися», котрий існував у Київській Русі і використовувався у «Руській Правді» щодо характеристики становища дітей-сиріт, означав піклування і турботу про них [3, с. 87].

Профілактика соціальної проблеми повинна бути спрямована як на соціальне середовище (в якому ця проблема виникає), так і на особистість, яка від цієї проблеми страждає [7].

Л. В. Кальченко [9] проаналізувавши суспільну практику подолання й попередження проблеми соціального сирітства на початку XVII ст.–середині XIX ст., стверджує:

1) певним рубежем в історії формування соціальної політики щодо рішення проблем і захисту сиріт є XVII ст. Із цього часу й до епохи Великих реформ відбувається зародження й становлення державних форм піклування;

2) інтенсивний розвиток державне піклування щодо дітей-сиріт за допомогою спеціальних дитячих закладів отримало за часів правління й реформ Петра I Велико-го, за якого система піклування осиротілих дітей набула нового змісту – вона стала державною системою, а ця діяльність – важливим державним завданням, що не повинно залежати від випадкової благодійності чи приватних подаянь. На початку XVIII ст. саме держава взяла на себе обов'язок розробити правову базу й надавати різнобічну державну допомогу нужденним;

3) за часів правління Катерини II починає формуватися системний підхід щодо благодійництва, відзначаючи якого є не лише досягнення владою політичних й ідеологічних цілей, але й забезпечення фінансування соціальної політики;

4) у XVIII ст. – першій половині XIX ст. у Росії й на українських землях, що входили до її складу, починають розвиватися відповідні напрями соціальної політики й законодавство, складається державна система піклування дітей, що потребували допомоги, яка ґрунтувалася на її державній необхідності, а не лише завдяки необхідності дотримання християнським заповідям і вимогам.

На жаль, необхідно констатувати й те, що в цей історичний період державою й суспільством приділялася увага саме наслідкам сирітства, зокрема й соціального, превентивний же напрям діяльності щодо вирішення проблеми соціального сирітства не був пріоритетним у суспільній практиці. Зазначимо й те, що наявна в Російській державі в цей період практика подолання й попередження явища сирітства була поширена й на підвладній їй українській території.

В Україні за роки незалежності сформовано відповідну структуру державних інституцій, яким делеговані різні функції вирішення проблем дитинства. Головні труднощі цієї структури визначаються такими ознаками:

- розпорошеність функцій між різними інституціями;
- незадовільна координація зусиль щодо конкретної проблеми або дитини;
- відсутність оцінки ефективності роботи через розпорошеність бюджетних потоків та використання різними галузями для аргументації доцільності витрат різних індикаторів як стосовно дітей в цілому, так і щодо складових соціальної проблеми зокрема.

З 90-х років минулого століття та до сьогодні соціально-на робота з дітьми в Україні у різних інституціях організовувалась, в основному, за вертикальним принципом «згори-донизу»: від розпоряджень міністерств та відомств до практичної реалізації на місцях накази та інструкції щодо організації роботи готувалися, здебільшого, з метою вирішення загальнодержавних соціальних проблем. При цьому часто не бралися до уваги проблеми певного регіону та можливості територіальних громад щодо їх вирішення. Зважаючи на це, робота з дітьми на місцях не завжди була результативною, оскільки вона базувалася не на потребах членів громад або спільнот, а на пріоритетах державної соціальної політики [14, ст. 5].

✎ Для кожної історичної доби характерні свої особливості ставлення до явища соціального сирітства. Їх аналіз дає змогу більш точно уявити соціокультурне тло доби, визначити можливість використання досвіду попередження та подолання наслідків.

Подолання проблеми соціального сирітства полягає у формуванні не лише індивідуальної, але й спільної відповідальності: сім'ї, роду, громади. Відчуття причетності до роду, громади дозволяє кожній людині постійно утримувати протягом життя бачення свого майбутнього. Діти - це майбутнє в прямому сенсі цього слова. Мати, в якій немає бачення свого майбутнього, віддасть дитину до дитячого будинку, навіть якщо має матеріальну можливість не робити її сиротою. Основне завдання у цьому напрямку – створення міцного громадянського суспільства.

Тож, зважаючи на історичне минуле та сьогодення, ситуація, що склалася, потребує консолідації зусиль всіх зацікавлених органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, територіальної громади, недержавних установ, організацій та громадськості, для

здійснення заходів щодо зміцнення сім'ї та профілактики соціального сирітства, захисту прав, свобод і законних інтересів дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Протидія соціального сирітства в системі місцевого самоврядування передбачає на локальному рівні, де особливу увагу відіграє територіальна громада, розробку механізмів профілактики й раннього виявлення сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах із урахуванням оцінювання потреб дитини й особливостей регіону. А це, у свою чергу, забезпечить реальне право кожній дитині зростати і виховуватись в сімейному середовищі.

Право дитини на виховання в сім'ї є конституційним правом, порушення якого спричиняє важкі правові, психологічні та соціальні наслідки. Соціальний компонент цього права полягає у принципі повноцінного розвитку суспільства через інститут сім'ї, який оптимально виконує функції становлення особистості. Важливим аспектом питання є дотримання принципу збереження рідної сім'ї, здійснення комплексу заходів, спрямованих на відновлення функцій сім'ї з метою її збереження та забезпечення права дитини на зростання і виховання у сім'ї.

Перспективою подальших досліджень є пошук організації протидії соціальному сирітству на рівні територіальної громади.

Література.

1. Антология педагогической мысли Украинской ССР / составитель Н.П. Калениченко. – М., 1988. – 640 с.
2. Вакуленко В. М. Досвід подолання дитячої безпритульності в радянській Україні / В. М. Вакуленко // Соціальна педагогіка: теорія та практика. – 2010. – № 2. – С. 93–100.
3. Василькова Ю. В. Социальная педагогика / Ю. В. Василькова, Т. А. Василькова. – М. : Академия, 1998. – 352 с.
4. Волинець Л. С. Права дитини в Україні: проблеми та перспективи / Л. С. Волинець. – К. : Логос, 2000. – 75 с.
5. Горілий А. Г. Історія соціальної роботи в Україні / Горілий А. Г. – Тернопіль : ТАНГ, 2001. – 68 с.
6. Діти державної опіки: проблеми, розвиток, підтримка: навч.-метод. посіб.: у 2-х кн. / Г. М. Бевз, М. Й. Боришевський, Л. І. Тарусова та ін. – К. : Міленіум, 2005. – 286 с.
7. Дети в кризисных ситуациях: профилактика негативных явлений и социально-психологическая помощь / Под общ. ред. И. Д. Зверевой. – К. : Науковий світ, 2001. – 63 с. – С. 18.
8. Кальченко Л. В. Історична ретроспектива становлення та розвитку вітчизняної суспільної практики щодо превенції і подолання соціального сирітства у 20–30-х роках ХХ століття / Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка № 23 (282), Ч. II, 2013.
9. Кальченко Л. В. Історико-педагогічний аналіз суспільної практики подолання й попередження проблеми соціального сирітства на українських землях у складі Російської держави (початок XVII – середина XIX століття) / Соціальна педагогіка: теорія та практика № 3, 2013.
10. Кіреєва С. Історико-педагогічний аналіз проблеми соціального сирітства в Україні / С. Кіреєва // Соціальна педагогіка : теорія та практика. – 2007. – № 4. – С. 86–91.
11. Основи соціальної роботи : підруч. [для студ. вищ. навч. закл.] / Н. Бондаренко, І. Грига. – К. : Наукова думка, 2004. – 174 с.
12. Олифіренко Ю. І. Історичні аспекти проблеми дитячої безпритульності та бездоглядності / Вісник Чер-

нігівського національного технологічного університету [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vistnic.stu.cn.ua/index.pl?task=arcl&j=7&id=48>.

13. Пеша І. В. Соціальна допомога безпритульним та бездоглядним дітям, що надається закладами та організаціями різного підпорядкування / І. В. Пеша // Український соціум. – 2007. – № 5/6 (22/23). – С. 44–56.

14. Покращення якості соціальних послуг дітям та сім'ям в громаді: узагальнення досвіду проекту. Інформаційно-методичні матеріали / За заг. ред. О. Безпалько. – К., 2007. – 144 с.

15. Рощина Л. А. Соціальна допомога на українських землях у литовсько-польський період / Л. А. Рощина // Наука. Релігія. Суспільство. – 2009. – № 4. – С. 117–123.

16. Сковорода Г. Благородний Еродій / Г. Сковорода // Г. Сковорода Вибрані твори. – Х.: Прапор, 2007. – С. 266–284.

17. Тесленко С. Система соціальної адаптації та реабілітації дітей сиріт і дітей з обмеженими можливостями / В. Тесленко // Освіта України. – 2007. – № 1–2. – С. 4–5.